

<p>Chaturbhujeshwar Academy Journal (CAJ) ISSN: 3021-9442 (Print) eJournal Site: https://www.cjmcsarlahi.edu.np/publication Peer-Reviewed, Open Access Journal</p>	<p>Article Info: Received: July 26, 2023 Revised: Oct. 05, 2023 Accepted: Nov. 04, 2023</p>
--	---

प्रयोगशीलताका आधारमा आमाको आँगन महाकाव्यको विश्लेषण

सीता अधिकारी, सिमरा कलेज, बारा

ORCID: 0009-0002-6710-9978

Corresponding Email: journalistsita123@gmail.com

शोधसार

परम्परागत महाकाव्यहरू भन्दा फरक ढङ्गले काव्यको प्रस्तुती भएकाले महाकाव्यलाई प्रयोगशीलता अर्थात् प्रयोगवादका सन्दर्भमा समीक्षा गर्नु उपयुक्त ठानिएको छ। यस प्रसङ्गमा उक्त कृतिको समीक्षात्मक अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ। महाकाव्यकार डा. नवीनबन्धु पहाडीद्वारा रचित 'आमाको आँगन' महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको नवीन शिल्प शैलीहरूको बारेमा विश्लेषण गर्नु यस अनुसन्धानात्मक लेखको समस्या हो। काव्यमा प्रयोग गरिएका नवीन शिल्प, शैली र प्रस्तुतीले महाकाव्यलाई प्रयोगशील बनाउन सहयोग गरेको छ, जातीय द्वन्द्व, वैमनस्यताले थिलो थिलो भएर देशमा बस्न नसकी परदेश लागेकाहरू देश तथा आमाको निश्चार्थ सेवामा सदा तल्लिन भएर लाग्नुपर्दछ। यस अध्ययनमा गुणात्मक अनुसन्धानका लागि प्राथमिक र द्वितीय स्रोतबाट तथ्यांक संकलन गर्ने अध्ययन विधिको प्रयोग गरिएको छ। निश्चार्थ मन भएका, लोभलालचबाट टाढा भएका मान्छेहरू सदा आफ्नो देश र जनताप्रति उत्तरदायी रहन्छन् भन्ने कुरा पनि देखिन्छ। यसका लागि महाकाव्यमा नयाँ प्रविधियुक्त सामाजिक सञ्जालको प्रयोग, शास्त्रीय छन्द विधानलाई प्राथमिकता दिनु भंग गर्दै लोकगीतलाई प्राथमिकता दिनु पनि नयाँ प्रयोगका रूपमा रहेको देखिन्छ, यसका लागि काव्यमा गरिएको प्रयोग उपयुक्त छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ।

शब्दकुञ्जिका : सौरभ, कन्दरा, परिदृष्य, मानवता, प्रयोगशील, बाटिका

विषय प्रवेश

कविता विधा नेपाली साहित्यको ज्यादै महत्वपूर्ण विधा हो । कविताको आयामलाई हेर्दा लामो र छोटो रूप गरी हेर्न सकिन्छ । कविताको सबैभन्दा सानो रूप उदक, हाइकु, बाछिटा, खोरिया, कोपिला, मुक्तक, पञ्चाग लगायतका छोटो रूप छन् । कविताको यस्तो फुटकर रूपदेखि लामा कविता, खण्डकाव्य र कविताकै बृहत्तर रूप महाकाव्यलाई लिन सकिन्छ । नेपाली साहित्य जगतमा झण्डै तीन दशक यात्रा पार गरेका महाकाव्यकार नवीनबन्धु पहाडी सिद्धहस्त लेखक हुन् । व्यक्ति, स्रष्टाले आआफ्नो क्षेत्र र सीपलाई दिने नवीनशैली नै प्रयोगशीलता हो । प्रयोगवादीताले शिल्पलाई अत्यधिक महत्व दिएको हुन्छ । प्रयोगवाद आफैमा वाद नभएर साहित्यमा गरिने नयाँ नयाँ प्रयोग हो भनेर भन्ने गरिएको पनि छ । आमाको आँगन महाकाव्यमा विभिन्न पौरुषेय परम्परालाई तोड्दै जातीय र वर्गीय द्वन्द्वका कारण विदेशिन बाध्य पिताम्बरको अवस्था देखाइएको छ । यस महाकाव्यमा अन्य काव्यको भन्दा फरक शैलीको प्रयोग गरिएको छ । देशको विषम परिस्थितिले विदेश पलायन भएका कयौँ युवाशक्तिलाई आफ्नो देशमा फर्काउन गरेको सामाजिक सञ्जालको प्रयोगसमेत नयाँ लाग्दछ । परम्परागत महाकाव्यहरू भन्दा फरक ढङ्गले काव्यको प्रस्तुती भएकाले महाकाव्यलाई प्रयोगशीलता अर्थात् प्रयोगवादका सन्दर्भमा समीक्षा गर्नु उपयुक्त भएकाले यस प्रसङ्गमा उक्त कृतिको समीक्षात्मक अध्ययन गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

समस्याकथन

प्रयोगशीलताको आधारमा आमाको आँगन महाकाव्यको विश्लेषण शीर्षकको प्रस्तुत अध्ययनको समस्या कथनलाई निम्न बुँदामा प्रयोग गर्न सकिन्छ :

- (क) महाकाव्यकार डा. नवीनबन्धु पहाडीद्वारा रचित 'आमाको आँगन' महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको नवीन शिल्प शैलीहरू कस्ता छन् ?
- (ख) आधुनिक जमानाको सञ्चार प्रविधिको साक्षात्कार कसरी महाकाव्यमा प्रयोग गरिएको छ ?
- (ग) महाकाव्यको उठान कसरी भएको छ ?

अध्ययनको उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययनमा आमाको आँगनमा निम्न कुराहरु उद्देश्यका रूपमा रहेका छन् :

- (क) महाकाव्यमा प्रयोग भएको नवीन प्रयोगको स्रोतगत अध्ययन गर्ने ।
- (ख) महाकाव्यमाविदेशिएका व्यक्तिहरूलाई स्वदेश फर्काउन मान्छेले प्रविधिलाई उपयोगमा ल्याएर निश्चार्थ सहयोग गरेको, आधुनिक जमानाको सञ्चारप्रविधि तथा सामाजिक सञ्जालको प्रयोग गरिएका कुराको अध्ययन गर्ने ।
- (ग) महाकाव्यको उठान तथा पात्रगत प्रयोगका बारेमा अध्ययन गर्ने

अध्ययन विधि

यो अध्ययन गुणात्मक ढाँचाको रहेको छ । यस अनुसन्धानात्मक लेखका निमित्त प्राथमिक र द्वितीयक

स्रोत सामग्रीहरूको उपयोग गरिएको छ । प्राथमिक स्रोतको सामग्रीहरूको रूपमा विवेच्य कृति आमाको आँगनलाई लिइएको छ भने द्वितीय सामग्रीका रूपमा प्रयोगवादसम्बन्धी पुस्तकहरू विवेच्य कृतिसम्बन्धी लेखिएको लेखरचनालाई उपयोग गरिएको छ । सामग्रिको संकलन पुस्तकालीय कार्यद्वारा गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक प्रकृतिको भएको हुनाले संकलित सामग्रीलाई विशेष गरी पाठ विश्लेषण पद्धति अंगालिएको छ । विषयलाई प्रमाणित गर्न विवेच्य कृतिको मिहिन ढंगले पठन गरी निष्कर्ष प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत शोधलेखमा कृतिलाई प्रयोगशील बनाउने विषयवस्तु, कथानक, संरचना, भाषाशैली आदि विधागत तत्वका आधारमा पनि कृतिलाई विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ साथै कृतिको विश्लेषणका निम्ति प्रयोगशीलतालाई मुख्य सिद्धान्तको आधार मानिएको छ ।

कृतिका आलोकमा महाकाव्यकार :

नेपाली साहित्य जगतमा झण्डै तीन दशक यात्रा पार गरेका महाकाव्यकार नवीनबन्धु पहाडी सिद्धहस्त लेखक हुन् । उनी समीक्षकका रूपमा पनि परिचित छन् भने उनका जीवनका अनेक पाटा छन् । शिक्षा र साहित्यको विकासका लागि दत्तचित्त भएर लागि परेका छन् । शिक्षाको उज्यालो आलोकबाट केही पनि वञ्चित हुनुहुन्न भन्ने मान्यता राख्ने काव्यकार नवीनबन्धु पहाडीले समाजमा असहाय भएका बालबालिकाको उत्थानका लागि पनि कार्य गर्दै आएका छन् । यसरी हेर्दा मानव अधिकारसम्बन्धी कर्म, अध्यापन र खोज अनुसन्धानबाट फुर्सद निकालेर विगत लामो समयदेखि साहित्य साधनामा संलग्न पहाडी औपन्यासिक विधा, काव्य, समालोचना, अनुसन्धानमूलक सिर्जनालगायत अनेक लेखरचनाको माध्यमबाट साहित्यनुरागी पाठकमाझ छाडेरहेका छन् । प्रयोगशीलतालाई कुनै वस्तु वा विषयलाई व्यवहारमा लगाउने कार्य, नीति, नियम, सिद्धान्त आदिको स्थापना गरी कार्यरूपमा ल्याउने प्रक्रियाको रूपमा चिनिन्छ । तसर्थ पहिलेदेखि चलिआएका कलात्मक वा साहित्यिक परम्परालाई प्रयोगात्मक रूपमा परीक्षा गरेर त्यसमा रहेका अनावश्यक तथा निरर्थक कुराहरूको विरोध गर्दै नयाँ किसिमको प्रयोग गर्नुपर्दछ । काव्यमा प्रयोग गरिएका नवीन शैली र प्रस्तुतीले महाकाव्यलाई प्रयोगशील बनाउन सहयोग गरेको छ । जातीय द्वन्द्व वैमन्यताले थिलोथिलो भएर देशमा वस्न नसकी परदेश लागेकाहरू देश तथा आमाको निश्चार्थ सेवामा सदा तल्लिन भएर लाग्नुपर्दछ ।

महाकाव्यलाई कविताको बृहत रूप मानिन्छ । यो सामान्य आकारगत वर्गीकरण हो । अहिले प्रचलित उदक,हाइकु, बाछिटा, खोरिया, मुक्तकदेखि फुटकर कविता हुँदै बृहत र बृहत्तर काव्यलाई महाकाव्यका श्रेणीमा राखिएको छ । कथासूत्रमा आबद्ध प्रख्यात विषयवस्तुमा आधारित र सर्गबद्ध तथा रसयुक्त ठूलो गहन काव्य (पोखरेल र अन्य: २०४०: पृ.९९८) भनेर चिनारी गराइएको छ । महाकाव्यको सम्बन्धमा पूर्वीय एवं पश्चिमा विद्वानहरूले आआफ्नै शक्ति र सीमा औँल्याएका छन् । पूर्वीय विद्वान भामहबाट सुरु भएको महाकाव्यको परिभाषा वस्तुगठन, सर्गबद्धता र पञ्चसन्धिको निर्वाह, युद्ध वर्णन, महान् व्यक्तिको महान कार्यको प्रस्तुति, नायकको अभ्युदय र विजय, अलङ्कार योजनाजस्ता अभिलक्षणमा अधि सारेका छन् । त्यस्तै आचार्य दण्डिले महाकाव्यको सन्दर्भमा निम्न व्याख्या गरेका छन् : महाकाव्य सर्गहरूमा बाँधिएको हुन्छ, यसको प्रारम्भ मङ्गलाचरणद्वारा गरिन्छ र कथानक कुनै इतिहासप्रसिद्ध वा कुनै सत्यमा आधारित हुन्छ (भण्डारी, २०६७ : पृ.२२६/२२७) । यस्तै महाकाव्यलाई पाश्चात्य साहित्यमा मार्टिन ग्रेले उच्च शैलीमा अति मानवीय पात्रहरू राखेर लेखिने लामो

वर्णनात्मक कविता महाकाव्य हो भनेका छन् (ज्ञवाली र अन्य, २०६४ : पृ. २५५) ।

महाकाव्यलाई विश्व साहित्यमै सर्वाधिक सशक्त र प्रभावकारी विधाको रूपमा लिइन्छ। महाकाव्य केही समय वा दिनको उत्पादन हुन सक्दैन। यो त जसमा दीर्घ साधना र साहित्यिक तपस्या रहेको हुन्छ, उसले मात्र महाकाव्य लेखन गर्न सक्छ। यस्तै दीर्घ साधनाबाट नवीनबन्धु पहाडी पछिल्लो समयमा 'आमाको आँगन' महाकाव्य लिएर महाकाव्यको फाँटमा फक्रिएका छन्।

उनका महाकाव्यमा नवीन प्रयोग र शिल्प छ। महाकाव्यमा कुनै महामानवलाई नायकको रूपमा उभ्याइएको पाइँदैन। परम्परागत रूपमा लेखिँदै आएको कुनै शाष्त्रीय छन्दको प्रयोग पनि महाकाव्यमा गरेको देखिँदैन। बिल्कुलै फरक प्रयोगशिलताले महाकाव्यलाई सुसज्जित बनाउने प्रयास महाकाव्यकार पहाडीले गरेको देखिन्छ। कविता काव्यमा रुचि हुने मान्छेलाई महाकाव्य लेखनको भोक जागृत गराउने खालको सरल भाषाको प्रयोग आमाको आँगन महाकाव्यमा देख्न पाइन्छ।

पहाडीका महाकाव्यको मुख्य पक्ष भनेको नवीन शिल्प शैलीको प्रयोग, मानव जीवन, दर्शन, आध्यात्मिकता, मानवतावादी अवधारणा नै हो। महाकाव्यमा वर्षौँदेखि एकताको सूत्रमा आबद्ध र आपसी सद्भाव तथा भाइचारा रमाउने नेपाल एककासी जातीय आधारमा विभाजित हुन पुगेको पृष्ठभूमि रहेको छ र जसले जातीयताको विरोध गर्दछ, उसले अन्याय अत्याचारको विभत्स रूपको सामना गर्नुपर्दछ भन्ने कुरा पनि महाकाव्यमा दर्शाउन खोजिएको छ। साथै जातीयता र क्षेत्रीयताबाट माथि उठेर स्वदेशको सेवा गर्नुपर्दछ भन्ने भाव महाकाव्यमा प्रकट भएको छ। महाकाव्यमा गणतन्त्रको घोषणापछि भित्रिएको अमानवीय पक्षलाई उजागर गरिएको छ तर अमानवीयताभित्र पनि मानवताको विउ रोप्न खोज्नु महाकाव्यकारको अभिष्ट रहेको देखिन्छ। अहिलेको आधुनिक प्रविधिको भरपुर उपयोग गर्दै विदेशिन बाध्य आम नेपाली युवालाई स्वदेश फर्काउन सामाजिक सञ्जालको प्रयोग महत्वपूर्ण रहेको कुरालाई पनि काव्यमा मिहिन ढंगले प्रस्तुत गरिएको छ। महाकाव्यकार डा. पहाडीका विचारमा महाकाव्यमा मनमा मानवता, भातृत्व र राष्ट्रप्रेमले उकुसमुकुस भएर निस्किएका भावहरू सल्बलाएका छन्। वीचवीचमा आधुनिक जमानाको सञ्चार प्रविधिको साक्षात्कार भरपुर उपयोग गर्दै विश्वमा रहेका नेपालीलाई घर फर्काउन सफल भएको देखिएको छ। काव्यकारमा देखिएको प्रविधिप्रतिको चतुर्धर्मा हो भन्न पनि सकिन्छ। जेहोस काव्यकारले परम्परागत रूपमा काव्यमा धिरोदात्त नायकलाई उभ्याउने प्रचनललाई पछि पार्दै सामान्य र सरल चरित्रलाई काव्यको नायकको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। यसले पनि महाकाव्यकार एक प्रयोगशील काव्यकारका रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ।

नेपाली साहित्यमा प्रयोगशीलता

हरेक साहित्य सिर्जनामा अभिव्यक्तिका नयाँ माध्यमको प्रयोग भइरहेकै हुन्छ, तर पनि प्रयोगवादले साहित्य सिर्जनामा प्रयोगशीलतालाई अत्यधिक महत्व दिने हुनाले यसलाई प्रयोगवाद भन्नु उचित नै ठहर्छ, खासगरी पूर्व र पश्चिम दुवैतर्फका काव्यसाधकहरूमा प्रयोगात्मक प्रवृत्तिप्रति भुकाउ पहिल्यैदेखि रहिआएको पाइन्छ। प्रयोगशीलताका दृष्टिले पूर्वभन्दा पश्चिम धेरै धनी छ, तापनि साहित्यिक वादको रूपमा काव्यसम्बन्धी एउटा छुट्टै अभियानको रूपमा प्रयोगवादको जन्म भारतबाट भएको लक्ष्मणप्रसाद गौतमले बताएका छन्। ऐतिहासिक रूपमा प्रयोगवादको आविर्भाव १९४३ को 'तारसप्तक' प्रकाशनबाट भएको भएको मानिन्छ। यस

वादका प्रवर्तक कवि अज्ञेय मानिन्छन् । उनको उक्त कृति पूर्वीय प्रयोगवादको घोषणापत्र मानिन्छ । वास्तवमा उनी सच्चिदानन्द हीरानन्द वात्स्यायन थिए भन्ने विद्वान्हरूको मत रहेको छ । पश्चिममा भने एजा पाउण्ड र टी.एस. इलियट आदिका कविताबाट प्रयोगवादी कविहरू प्रभावित रहेको पाइन्छ । जब परम्परागत संरचनालाई उछिनेर अगाडि बढिन्छ, तब संसारमा प्रयोगशीलताको जन्म हुन्छ । हामीले बोल्ने भाषा, साहित्य, कला, संस्कृति र समाजका हरेक पक्षमा नयाँ नयाँ प्रयोग भैरहेका हुन्छन् । तसर्थ व्यक्ति, स्रष्टाले आआफ्नो क्षेत्र र सीपालाई दिने नवीनशैली नै प्रयोगशीलता हो । प्रयोगशीलतालाई वृहत् नेपाली शब्दकोशले कुनै वस्तु वा विषयलाई व्यवहारमा लगाउने कार्य, नीति, नियम, सिद्धान्त आदिको स्थापना गरी कार्यरूपमा ल्याउने प्रक्रिया भनि प्रयोग शब्दलाई चिनाउँदै प्रयोगवादका सन्दर्भमा यसो भनेको छ : पहिलेदेखि चलिआएका कलात्मक वा साहित्यिक परम्परालाई प्रयोगात्मक रूपमा परीक्षा गरेर त्यसमा रहेका अनावश्यक तथा निरर्थक कुराहरूको विरोध गर्दै नयाँ किसिमको प्रयोग गर्नुपर्दछ, भन्ने एक किसिमको मत (बन्धु २०६७ : पृ. ८२९) । यस्तै नेपाली कविताको सन्दर्भमा दुर्वोध्य जटिल कविताहरू जसमा प्रतीकवाद, अतियथार्थवाद, विसंगतिवाद, विम्बवाद, अस्तित्ववादको समष्टि रूपलाई प्रयोग गरिएको हुन्छ । ती रचनालाई प्रयोगवादी भनेर चिनाइएको छ । (त्रिपाठी र अन्य: २०४६: पृ.१३७) । प्रयोगवादको तात्पर्य परम्पराबाट स्थापित मूल्य र मान्यताभन्दा भिन्न केही यस्ता कुराहरू थपिन्छन् जुन पहिले चलनमाथएनन् । नेपाली साहित्यको विकासक्रमलाई हेर्दा गर्दा प्राथमिककालीन वीरधारा र भक्तिधाराको समयको कवितापछि माध्यमिक कालको श्रृङ्गारिक धाराको कविता आउनु भनेको काव्यमा नयाँ प्रयोगवाद अर्थात प्रयोगशीलता आउनु हो । यस्तै गरी लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको कवितामा स्वच्छन्दतावाद भित्रनु भनेको पुराना शैलीका कवितामा नयाँपन आउनु हो । विचार र शैलीले पुराना काव्यलाई उछिनेर नयाँ प्रयोग दिन सक्थे भने त्यो प्रयोग हुन जान्छ ।

‘नरसिंह अवतार महाकाव्यमा प्रयोगशीलता’ शीर्षकको लेखमा लेखिए अनुसार नेपाली कवितामा प्रयोगवाद अन्तर्गत तेस्रो आयाम अर्को नयाँ प्रयोग थियो । जसले साहित्यको संरचनाका साथै कथ्यमा समेत नौलो प्रयोग देखायो । प्रयोगवादी वृहत् फेरोभिन्न राख्न (सकिने तर दार्जिलूबाट एक अलग अभियानका रूपमा चलेको तेस्रो आयाम अन्तर्गतको आयामिक कविता यस युगको अर्को महत्वपूर्ण आयाम हो । यस आयामिक धाराका बैरागी काइँला र ईश्वरबल्भका कविताले नेपाली कवितामा अपरम्परागत नयाँ आयाम थपेका छन् (त्रिपाठी, न्यौपाने र सुवेदी, २०४६, पृ.१२९) लेख्नुभएको छ । जहाँ जसले जे भनेपनि नेपाली साहित्यमा परम्परागत विषयवस्तु/भाव, चरित्र चयन, प्रस्तुतिशील्य आदिमा गरिएका नवीन प्रयोगवादलाई नै प्रयोगशील रचना मानिएको छ । यसै सेराफेरोमा रहेर प्रयोगवादको प्रयोग ‘आमाको आँगन’ महाकाव्यमा खोज्ने प्रयास यस लेखको ध्येय हो ।

आमाको आँगन महाकाव्यको विश्लेषण

यसमा महाकाव्यको आख्यान, महाकाव्य संरचना, महाकाव्यमा पात्र, महाकाव्यमा मानवीय चेतको प्रयोग र महाकाव्यको प्रयोगशीलता बारेमा विश्लेषण गरिन्छ ।

महाकाव्यको पृष्ठभूमि

डा. नवीनबन्धु पहाडीद्वारा लिखित 'आमाको आँगन' महाकाव्य वि सं २०७४ मा लेखिएको लेखकको पहिलो महाकाव्य हो। देशप्रतिको अटुट श्रद्धा र भक्ति तथा द्वन्द्वात्मक स्थितिबाट बचाउने र बाँच्ने इच्छाजनित उत्कर्षको सम्बेदनालाई पात्र, स्थान, घटना र अनुभूतिको यथार्थताभिन्न आमाको आँगन लेखिएको छ। काव्यभिन्न राष्ट्रप्रेम र मूल्यहरूको निष्ठा, अनि मानवताको पक्ष उजागर भएको छ। महाकाव्यमा जात वा नश्ल जे भएपनि यसले दिन खोजेको सन्देश मानवता र प्रेम नै हो। मानव मानव बीचको प्रेम, राष्ट्रप्रेम, मानवताले जोडिन पुगेका मनहरू आफ्नो राष्ट्रमा फर्किएर आफ्नो जिम्मेवारीलाई काँध थाप्न आइपुग्ने छन् र त्यसले सम्पूर्ण राजनीतिक परिवर्तन र उपलब्धिलाई सार्थकता दिने छ, भन्ने कुराप्रति पनि सर्जक प्रेरक हुन पुगेको छ। महाकाव्यले उठान गरेको पृष्ठभूमि गणतन्त्रपछिको नेपाल हो। वर्षौंदेखि एकताको सूत्रमा आबद्ध र आपसी सद्भाव तथा भाइचारा रमाउने नेपाल एक्कासी जातीय आधारमा विभाजित हुन पुगेको पृष्ठभूमि रहेको छ र जसले जातीयताको विरोध गर्दछ उसले अन्याय अत्याचारको विभत्स रूपको सामना गर्नुपर्दछ भन्ने दर्शाइएको छ। महाकाव्यमा गणतन्त्रको घोषणापछि भित्रिएको अमानवीय पक्षलाई उजागर गरिएको छ तर अमानवीयताभिन्न पनि मानवताको विउ रोप्न खोज्नु महाकाव्यकारको अभिष्ट रहेको देखिन्छ। महाकाव्यकार डा. पहाडीका विचारमा महाकाव्यमा मनमा मानवता, भातृत्व र राष्ट्रप्रेमले उकुसमुकुस भएर निस्किएका भावहरू सत्वलाएका छन्। वीचवीचमा आधुनिक जमानाको सञ्चार प्रविधिको साक्षात्कार भरपुर उपयोग गर्दै विश्वमा रहेका नेपालीलाई घर फर्काउन सफल भएको देखिएको छ।

महाकाव्यको संरचना

१ सय ८२ पृष्ठमा उनिएको र आमाको आँगन शीर्षकमा रचिएको महाकाव्य विभिन्न सर्गमा विभाजित छ। पिताम्बरकी प्रेमिका हेमाको एकालापबाट महाकाव्यको उठान भएको छ। सञ्जीवनीको खोजमा, भग्नवस्तीको आर्तनाद, बिम्भना, दंशहरूको चुहान, पीडाको मुर्छना, ब्युँभिएको सम्बोधी, आशाहरूको बिस्कन, खुसीको बियाँ, खोजेर घामछायाको देश, आफूभरको तिर्खा, आँसुको उस्तै भाषा उस्तै रङ्ग, प्रेम पग्लिएर आँसु, उस्तै आँसु रोएको छ कोरिया, मातृसुगन्ध, आँसुको समाधि, स्पन्दनमा ज्वालामुखी, दिलको हरियो.... र उपसंहार गरी १९ सर्गमा विभाजन गरी महाकाव्यको संरचना निर्माण भएको छ।

आमाको आँगन महाकाव्यको आख्यान

पिताम्बरकी प्रेमिका हेमा एक नारी चरित्रको एकालापबाट महाकाव्यको उठान भएको छ। पूर्वीय विद्वान वा पाश्चात्य समीक्षकले चाहेजस्तो कुनै एक विशिष्ट धीरोदात्त नायकको जीवनवृत्तमा आधारित महाकाव्य यो होइन। यस महाकाव्यलाई प्रयोगशील बनाउनका लागि यसमा सामान्य चरित्रलाई अधि सारिएको छ। प्रमुख पात्र पिताम्बर रहेको छ। गणतन्त्रको लागि भएको सङ्घर्ष अर्थात् देशमा गणतन्त्रको लागि गरिएको संघर्ष पूरा भएको अवस्थामा जीवनप्रति वितृष्णा जागी देश छाडेर विदेश पलायन भएपनि देशप्रतिको अटुट प्यार ले चिन्तित भएको आख्यान अधि बढाइएको छ। नहुच्छेमान श्रेष्ठको घरमा डेरामा बस्ने पिताम्बर पेसाले प्राध्यापक हुन्। देशमा गणतन्त्रका लागि गरिएको संघर्ष अन्त्य भएपनि त्यसले समाजमा रोपेको जातीयता र वर्गीयताको

सामाजिक वैमन्यस्यताले कुण्ठित पात्रहरूले पिताम्बरमाथि आक्रमण गरी घाइते बनाउँछन् । आफ्नै देश भित्र अटाउन नसकेका पिताम्बर विद्यार्थी रानाको सहयोगमा विदेशिन बाध्य भए पनि आफ्नो माटो सम्भेर देश गुनगुनाउँदै छन् :

मनका फूलहरू

स्नेहका सौरभ

ओहिरिएर दिलको भूगोलमा

यहाँ पनि उस्तै

शब्दहार पग्लिरहन्छन्-म पिताम्बर

मेरा दिलका ओसिला कन्दराहरूबाट

ओढाएर प्रेमका च्यादर

मूर्तिमान मनका आहट पगालेर

फूल फूलाएर दुङ्गामा

कुँदर आफ्नै संसार (सर्ग ३, पृष्ठ : १६)

जब पिताम्बरलाई कथित जातीयताको नाममा न्हुच्छेमानका छोरा, बीरवहादुर र रामरिजनहरूले मरणासन्न अवस्थामा पुर्याउँछन् । उनीहरूदेशले गणतन्त्रको संघर्ष छोड्दै गर्दा, नयाँ नेपालको निर्माणको तर्कहरू अगाडि साँदै गर्दा जातीयता र वर्गीयताको दलदलभित्र भासिएका जो पिताम्बरलाई साङ्घातिक आक्रमण गरि घाइते बनाउन उद्धत हुन्छन् । पछि उनीहरूले वास्तविकता बुझिसकेपछि या भनौं यथार्थ रूपमा राजनीतिक परिणति सतहमा आइसकेपछि भने उनीहरू पश्चातापको भुँमरीमा जल्न पुगेका छन् । व्यवस्था परिवर्तन भएसँगै आफ्नो सोच र व्यवहारमा पनि नयाँपन ल्याउनुपर्छ भनेर यथास्थितिवादका यी पात्रहरूमा परिवर्तन आउनु नै प्रयोग हो ।

एकैपटक आँगनीमा

श्रद्धानत उभिएका

फूलहरू रामरिजन, वीरू, न्हुच्छेमान

आशीर्वचन पर्खिरहेछन्

फूलहरूले प्रकृतिसँग

प्रकृतिले धर्तीसँग

याचना मागिरहेछ

आमासँग सन्तानहरू

आशीर्वाद पर्खिरहेछन् (पृष्ठ १०)

सुरुमा त आमाले विश्वास गर्दिनन् । आमाको मन न हो, स्वभावैले करुण मातृ हृदयकी खानी उनीहरूको लगातारको क्षमायाचनापछि आमाले करुण भावमा क्षमादान गरेको बताउँछिन् :

तिम्रा हजारौं गल्लीहरू

मन दुखेर पनि

क्षमाको फूल बनेर

वात्सल्य बाटिका सजिएकै छ । (पृष्ठ १४)

आमाले माफी दिएपनि पश्चातापको अग्नीमा जलिरहेका न्हुच्छेमानका छोरा, विरु र रामरिजनहरू पिताम्बरसँग माफी माग्नेको लागि उसको खोजीमा विदेश जान निस्कन्छन् । लामो समय आफ्नो प्रेमीसँग भेट्न नपाएकी पिताम्बरकी प्रेमिका हेमा पनि उनीहरूसँगै विदेश जान्छे । कोरिया पुगेर रानालाई भेटेपछि पिताम्बरसँग माफी माग्ने वातावरण मिलाईदिन आग्रह गर्दछन् र पिताम्बरका विद्यार्थी रानाले जब उनीहरूलाई पिताम्बरसँग भेट गराउँदछन् । तब उनीहरूले आफ्नो गल्ती स्वीकार्दै माफी माग्दछन् र पिताम्बरसँगै स्वदेश फर्किएका छन् ।

आमाको आँगन महाकाव्यका पात्र

पिताम्बर : मानवीय चेत र राष्ट्रप्रेमप्रति उत्कृष्ट रूप प्रदर्शन गर्ने पात्र अर्थात् महाकाव्यका मुख्य पात्र पिताम्बर हुन् । देशमा गणतन्त्रको लागि गरिएको संघर्ष पूरा भएको अवस्थामा जीवनप्रति वितृष्णा जागी देश छाडेर विदेश पलायन भएपनि देशप्रतिको अटुट प्यारले चिन्तित पात्रका रूपमा देखा परेका छन् । न्हुच्छेमान श्रेष्ठको घरमा डेरामा बस्ने पिताम्बर पेसाले शिक्षक पनि हुन् । उनी हेमाका प्रेमी हुन् । देशमा गणतन्त्रका लागि गरिएको संघर्ष अन्त्य भएपनि त्यसले समाजमा रोपेको जातीयता र वर्गीयताको सामाजिक वैमन्यस्यताले कुण्ठित पात्रहरूले पिताम्बरमाथि आक्रमण गरी घाइते बनाउँछन् । आफ्नै देश भित्र अटाउन नसकेका पिताम्बर विद्यार्थी रानाको सहयोगमा विदेशिन बाध्य भएका छन् । जहाँ गएपनि सधैं मानव र मानवताको वकालत गर्ने पात्रको रूपमा उनी देखिएका छन् । आफूलाई घाइते बनाएर छाडेका न्हुच्छेमानका छोरा, बीरवहादुर र रामरि भन्नुहरू आएर माफी मागिसकेपछि प्रसन्न हुँदै देशबाहिर रहेका सबै नेपालीलाई स्वदेश फर्काएर देशको विकासमा लाग्न प्रेरित गर्ने आदर्श पात्रका रूपमा देखिएका छन् । महाकाव्यको नायकको रूपमा पिताम्बर रहेका छन् । आफ्नो जन्मभूमिको माटो, आमाप्रतिको अथाह स्नेह पिताम्बरभित्र गुम्सिएको पाइन्छ । समाजका युद्ध, द्वन्द्व, आपसी कलहका कारण र तिनले आफूलाई कमजोर बनाउने सत्यको सजीव उद्घाटन पनि पात्रका मार्फत देखाउन खोजिएको छ ।

आमा : विशेषतः देशको प्रतीक हो आमा । मातृभूमि अर्थात् आफ्नो माटोलाई आमा सम्झेर विदेशिएका सारा नेपाली सन्तानहरू आफ्नै आमाको आँगनमा आउनुपर्दछ । हिमाली शिर रहेको आमालाई खुसी बनाउनका लागि यही देशमा बसेर विकासका कार्यहरू गर्नुपर्दछ । आफ्ना सन्तान अन्याय, अत्याचारको भुमरीमा फस्दा दुःखी र निराश हुने आमा पुनः पीडकहरू नै आमाको आशीर्वाचनका लागि आउँछन् । मानवतावादी विचारलाई काव्यमा जताततै ठाउँ दिएको पनि देखिन्छ ।

हेमा : महाकाव्यका उठानकर्ता, पिताम्बरकी प्रेमिकाका रूपमा रहेकी नारी पात्र, पिताम्बरलाई स्वदेश फर्काउन लालायित चरित्र र संयम पात्रका रूपमा उनी महाकाव्यमा उभ्याइएकी छन् । विदेशीएका युवालाई स्वदेश फर्काउन सक्ने एउटा उदाहरणको रूपमा हेमा देखिएकी छ । स्वदेशी माटो र स्वदेशी प्रेमलाई हेमाका मार्फतबाट

काव्यमा काव्यकारले प्रयोगशीलता प्रस्तुत गरेका छन् ।

न्हुच्छेमानका छोरा, वीरबहादुर र रामरिभन : महाकाव्यभित्र रहेका खलपात्रका रूपमा रहेका पात्रहरू हुन् । देशले गणतन्त्रको संघर्ष छोड्दै गर्दा, नयाँ नेपालको निर्माणको तर्कहरू अगाडि सार्दै गर्दा जातीयता र वर्गीयताको दलदलभित्र भासिएका युवा चरित्रहरू जो पिताम्बरलाई साङ्घातिक आक्रमण गरि घाइते बनाउन उद्भूत हुन्छन् । राजनीतिक परिणति सतहमा आइसकेपछि भने उनीहरू पश्चातापको भुँमरीमा जलन पुगेका छन् र पिताम्बरसँग माफी माग्नुको लागि उसको खोजीमा निसकन्छन् । जब उनीहरू पिताम्बरसँग भेट्दछन् । तब उनीहरूले आफ्नो गल्ती स्वीकार गर्दै स्वदेश फर्किएका छन् ।

राना : पिताम्बरको विद्यार्थी । आफ्ना गुरुलाई अन्याय, अत्याचार परेको बेलामा मानवीयता प्रकट गर्दै सहयोग गर्ने सत्पात्र । देशप्रति अगाध माया गर्ने देशप्रेमी पात्रको रूपमा रानालाई महाकाव्यमा उभ्याइएको छ । यसरी महाकाव्यमा पात्रहरूको उपस्थिति प्रमुख र गौण दुवै रूपमा देखाइएको छ । विदेशी भूमिमा पसिना बगाइरहेका ती चरित्रहरू पिताम्बरको आग्रहमा स्वदेश फर्किएर विकास निर्माणमा लागेका प्रस्तुत गरिएको छ ।

महाकाव्यभित्रको मानवीय चेत

महाकाव्यभित्र मानवताको खोजी गर्दै गर्दा चरित्रहरू न्हुच्छेमानको घरमा डेरा बसेका तराइमूलका रामरिभन, पहाडीय मूलका वीरबहादुर तथा प्राध्यापक पिताम्बरको असाध्यै प्रेम भएपनि उनले ती दुई तथा घर मूलीका छोराहरूलाई पनि आफ्नै सन्तानसरह मानेर पढाएका थिए । उनले सबैमा भविष्यको बलियो संभावना देखेका थिए द्वन्द्वकालीन भ्रमको आँधीमा बहकिएर ती सबैले पिताम्बरलाई शत्रु देख्न थाले । उनी आफूले पाउने जातीय राज्यका विरोधी भन्ने भ्रम छरिदिएका थिए । त्यसैले ती सबै मिलेर उनको सफायाको योजनामा थिए । आफ्नै छोराहरूको कारण देवता जस्ता चाणक्य जस्ता गुरुको ऋण्डै हत्या हुन लागेको घटनाले न्हुच्छेमान आहत थिए । पिताम्बरकी आमाकहाँ पुगेर उनी क्षमा प्रार्थना गर्छन् । (पहाडी : भग्नवस्तीका आर्तनाद, पृष्ठ १०) जातीयताकै आधारमा आफ्ना छोरा, रामरिभन, रेशमहरू आफ्नै गुरु पिताम्बरलाई मृत्युको मुखमा पुर्याएर अमानवीय क्रियाकलाप गरेका छन् भने घरबेटी न्हुच्छेमान आफ्ना छोराहरूको हर्ककतले आजित भएर जातभन्दा माथि उठी मानवता खोजिरहेको छ :

म मान्छेको सहवास खोज्न

एउटा जात छोडेर आइरहेछु(न्हुच्छेमान

आमा आशीर्वादको सामल

खोजिरहेछु दिल उघारेर ।

महाकाव्यका प्रमुख पात्र पिताम्बर, पिताम्बरकी प्रेमिका हेमा, आमा, पिताम्बरका विद्यार्थी रानाजस्ता पात्रहरू आदिले मानवीयताको उच्चतम कर्म गरेका छन् । संवेदनहीन वार्णिक प्रवृत्तिले मानवीयता गुमाइसकेका असहयोगी पात्र पनि समाजमा व्याप्त छन् । हिंसा र अन्यायको परिवन्धमा पारेर अमानवीय कार्य गरेका छन् । अन्याय अत्याचारको चक्रव्यूहमा एउटा प्राध्यापन गर्दै गरेको सचेत व्यक्तिलाई समय परिवेशको चक्रव्यूहमा

परेर देश छोड्न बाध्य पारिने अमानवीय प्रवृत्ति समाजमा जताततै छन् र तिनीहरूमा मानवता भन्ने चिज केही देखिँदैन । पिताम्बरको पलायनपछि जब जातीवादी र नश्लवादी चरित्रको भुठको पर्दाफास भै सतहमा पोखिन थाल्छ तब न्हुच्छेमान आफूले केही नगरे पनि आफ्नो छोराको हर्कतका कारण ऊ पनि पश्चातापमा जल्न पुगेको छ । साथै उसका छोरा, वीरबहादुर र रामरिजनहरूलाई पनि आफ्नो अमानवीय कर्मप्रति पश्चाताप लाग्दछ । यही अमानवीयताभित्रको मानवता प्रदर्शन गर्न न्हुच्छेमान आफ्नो नेतृत्वमा आफ्ना छोरासहित उसका साथीहरूलाई लिएर पिताम्बरसँग क्षमा माग्ने पक्षमा पुग्छन् । पिताम्बरकी आमासँग सामूहिक याचना गर्दछन् :

पिताकै खुशी खोस्ने आत्मघाति यात्रा
मृत्योत्सवमा परिणत भएपछि
श्मशानमा विजयोत्सव गाइरहेको सारङ्गी
गणतन्त्रको बर्को भित्र निसासिएर
आत्मदाहको आगो निलेर सायद
खोजिरहदा आफैलाई
उधिन्नु पर्छ कि ? खरानीभित्र
आफ्नै अवशेषको 'अस्तु' हराउने गरी
समयले नेटो काट्दै जाँदा
नेपथ्यको रहस्य उघ्निएर
आएको छ - आमाकै आँगनमा
सन्ताप तापेर परदेशी निगाहमा
पखिरहेको धर्मशालामय जीवन
आत्मिक अनुष्ठानका अधिष्ठाता खोजमा
भौतारिदै आफैभित्र
आएको छु ! आमा(आँगनसम्म !!

यस्ता याचना सुरुमा त आमाले पत्याउँदिनन् । तर पछि आमा हुनुको स्वभाव अनुसार मानवता प्रदर्शन गर्दै प्रेम र करुणाको मत दिएको र माफी दिएको कुरा निम्न हरफमा व्यक्त भएको छ :

तिम्रा हजारौं गल्लीहरू
मन दुखेर पनि
क्षमाको फूल बनेर
वात्सल्य बाटिका सजिएकै छ ।

यसरी आमाको आँगनमा आमाको मातृवात्सल्य क्षमा प्रदान गर्ने निर्णयमा पुग्नु नै मानवीय चेतको उच्च र

उत्कृष्ट रूपको प्रयोग महाकाव्यमा देखिन्छ ।

त्यस्तै करुण रसको प्रयोग गर्दै लेखिएको यस महाकाव्यमा मानवीय चेतको निकै उच्च रूप देखिएको छ :

सोचेर शकुनी यात्राहरू

दिगो बन्दैनन् जितका खुशीहरू

क्षणिक आबेगको आँधिमा

रमाउनुको मजा

चाखेर मातृभूमि रोइरहेको

हाम्रो वर्तमान

नव धनाढ्यहरूका काँध चढेर

स्वर्गको शैयामा

चहै चहै गर्नेहरूले

तिम्रा हातबाट बुद्धका बगैचा उखल्दा

मेरा आँखाका कुलेसाहरू रित्तिए

तिम्रा हातबाट पशुपतिका आरतीमा धावा बोलिंदा

मेरा हृदयका भित्ताहरू चिरिए

के तिमी रोएनौ ? (सर्ग ३)

पछि राना नाम गरेका एक विद्यार्थीको सहयोगमा उपचारका लागि उनी दक्षिण कोरिया पुग्दछन् । पिताम्बर ज्यान बचाउन अन्त कतै बसेको समयमा रानाले उपचारका लागि विदेश लिएर जानु, पिताम्बरको हेर चाह गर्नु, उसलाई सहयोग गर्नु । यी सबै मानवीय चेत हुन् । मानवीयता हुन्, मानवीय धर्म र मानवातवादी दृष्टिकोण हुन् । महाकाव्यमा यस्ता थुप्रै मानवीय चेत र संवेदनाले भरिएका भावनाहरू छुटाछुल्ल पोखिएका छन् । यातनाले थिलोथिलो भएर ज्यान जोगाउनका लागि विदेश पलायन भएका तमाम युवाहरूको ढुकढुकी पिताम्बर आफ्नै आमाप्रतिको अगाध प्रेमले विह्वल हुँदै भन्छ :

आँशु र प्यासका शब्द पर्खेर पल पल

तर माटो

अभ्रसम्म मैलिएको छैन

आकाश

अभ्रसम्म दूषित छैन

आमाको काख

अभ्रै तृष्णाले आकुल

भएर पनि

उस्तै जीवित छ

स्पन्दनमा

चलमलाएका मातृत्वका धुकधुकीहरू
मेरी आमाको मुस्कुराहट
खसिरहेछ, क्षितिजबाट
सखारै हिमालमा (सर्ग नौ)

प्रेम र मानवतालाई उच्च रूप दिइएको महाकाव्यमा पात्रहरूका भावनालाई निकै मिहिन ढङ्गले उठाइएको छ । पिताम्बरको खोजीमा निस्किएकी पिताम्बरकी प्रेमिका हेमा आफ्ना प्रेमी पिताम्बरलाई सम्झिँदै भन्छिन् :

राहदानी मागेपछि समयले
प्यार खोजेर अफनाहरूको
कहाँ पाईँदो रहेछ र ? अपनत्व मरेपछि
तैपनि अभ्यर्चनामा छु, यात्रामा छु
मनमा साँधहरूमा नजिकै छु, दिलनेरै
अलिकति उघारेर हेर्नुस न
आफ्नै छातीका पत्रहरू
त्यही कतै
उम्भरहेकी छु कलश बोकेर आस्थाको
माला गाँसेर सद्भावको
यात्रामा छु , (सर्ग: छ)

मानवीयताको उच्च भाव रहेको पिताम्बरमा बाँच्ने र बचाउने रहरको भोक जागिरहन्छ । दारुण सारङ्गीहरूमा उसलाई गीत गुनगुनाउने रहर चलमलाई रहन्छ । कलमका टुप्पाहरूले प्रित कोर्न चाहान्छ । मर्ने र वैलाउने अवस्थाका कारुण्य भाव र सपनाका बालीहरू मुर्झाउन नदिन भूलबाट सिक्ने र जीवनका संभावना लम्ब्याउन भूलबाट सिक्ने कुरा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

अस्मिता जोगाउन
जीवनका संभावनाहरू लम्ब्याउन
अब भूलहरूबाट सिक्नु छ
अब मूलहरूबाट बग्नु छ
अनि संभावनाहरूबाट उठ्नु छ सर्ग ३

महाकाव्यमा मानवीय धर्म पूरापूर निर्वाह गरेका पिताम्बर उनीहरूमा आएको परिवर्तनले खुसी देखिएका छन् । नेपाल बाहिर रहेका नेपालीलाई आफ्नै देश फर्केर देश विकासमा लाग्ने सार्वजनिक अपिल गर्दछन् ।

आफ्ना रगतसँगै बग्ने हिमानी वायु
 आफैँ जीवनसँग बग्ने थालेपछि
 प्रेम उमेर दिलका धडकनहरूमा
 भ्याङ्गिइरहेका छन् ।
 फैलिइरहेछन् युगका प्रवाहसँग
 जात ओढेर जन्मिएपछि
 भात पर्सेर साँध लागेपछि
 तिमी स्नेहले बाँध्दै गर
 म जीवनका रङ्ग घोलेर
 अपनत्वको क्यानभासमा
 बुद्धका आकृतिहरू कोरिरहन्छु
 आमाका स्नेहले पलने
 छातीका गङ्गाहरू

सर्ग एघार

बिसाएर विद्वेषका तरङ्गहरू
 पखालेर रङ्ग रङ्गका इर्ष्याहरू
 एकैछिन
 आफैँ भित्र खोज लुम्बिनी
 आफ्ना घातक कर्तुतहरू खोज
 र हराऊ सोहमका गतिहरूमा
 सुम्सुम्याऊ थला परेका आफ्नै विगतलाई

क्षेत्रीयता र जातीयताभन्दा माथिको प्रयोगशीलता

महाकाव्यभित्र महाकाव्यका नायक पिताम्बरले सबैमा भविष्यको बलियो संभावना देखेका देख्छन् । त्यहाँ उनकै विद्यार्थीहरू द्वन्द्वकालीन भ्रमको आँधीमा बहकिएर सबैले पिताम्बरलाई शत्रु देख्न थाल्छन् । द्वन्द्वकालीन अवस्थामा विद्यार्थीहरूमा आफूले पाउने जातीय राज्यका विरोधी भन्ने भ्रम फैलिएको थियो । त्यसैले ती सबै मिलेर प्राध्यापक पिताम्बरको सफाया गर्ने योजना बनाएका थिए । आफ्नै छोराहरूको कारण देवता जस्ता चाणक्य जस्ता गुरुको भण्डै हत्या हुन लागेको घटनाले न्हुच्छेमान आहत थिए । पिताम्बरकी आमाकहाँ पुगेर उनी क्षमा प्रार्थना

गर्छन् । (पहाडी : भग्नवस्तीका आर्तनाद, पृष्ठ १०)

यति हुँदाहुँदै पनि महाकाव्यभित्र परम्परागत जातीय विभेदका विरुद्ध जातीय समानता खोज्ने प्रयास समेत भएको छ । जातीय विभेदबाट माथि उठेर परम्पराभन्दा आधुनिक व्यवस्थालाई पछ्याउन खोजिनु काव्यभित्रको प्रयोगशीलता हो भन्न सकिन्छ । काव्यका चरित्रहरू नुच्छेमान एक नेवार जातिको प्रतिनिधित्व गर्ने पात्रको रूपमा रहेको छ । नुच्छेमानका घरमा डेरा बसेका तराइमूलका रामरिभन, पहाडीय मूलका वीरबहादुर तथा प्राध्यापक पिताम्बरको असाध्यै प्रेम छ । उनीहरूमा मधेश, पहाड, गाउँ सहर भन्ने परिस्थितिको महशुस भएको पाइँदैन । यो पनि परम्परालाई चिरेर माथि उठेको प्रयोग हो भन्न सपकन्छ ।

प्राध्यापक पिताम्बरले मधेशमूलका रामरिभन र पहाडीमूलका वीरबहादुर तथा घरमूलीका छोराहरूलाई पनि आफ्नै सन्तानसरह मानेर पढाएकोले त्यहाँ क्षेत्रीयता र जातीयताभन्दा माथिको प्रयोग भएको देखिन्छ । जातीयताकै आधारमा आफ्ना छोरा, रामरिजन, रेशमहरू आफ्नै गुरु पिताम्बरलाई मृत्युको मुखमा पुर्याएर अमानवीय क्रियाकलाप गरेका छन् भने घरबेटी नुच्छेमान आफ्ना छोराहरूको हर्कतले आजित भएर जातभन्दा माथि उठी मानवता खोजिरहेको छ :

म मान्छेको सहवास खोज्न

एउटा जात छोडेर आइरहेछु/नुच्छेमान

आमा आशीर्वादको सामल

खोजिरहेछु दिल उघारेर ।

महाकाव्यका प्रमुख पात्र पिताम्बर, पिताम्बरकी प्रेमिका हेमा, आमा, पिताम्बरका विद्यार्थी रानाजस्ता पात्रहरू आदिले मानवीयताको उच्चतम कर्म गरेका छन् । संवेदनहीन वार्षिक प्रवृत्तिले मानवीयता गुमाइसकेका असहयोगी पात्र पनि समाजमा व्याप्त छन् । हिंसा र अन्यायको परिवन्धमा पारेर अमानवीय कार्य गरेका छन् । अन्याय अत्याचारको चक्रव्यूहमा एउटा प्राध्यापन गर्दै गरेको सचेत व्यक्तिलाई समय परिवेशको चक्रव्यूहमा परेर देश छोड्न बाध्य पारिने अमानवीय प्रवृत्ति समाजमा जताततै छन् र तिनीहरूमा मानवता भन्ने चिज केही देखिँदैन । पिताम्बरको पलायनपछि जब जातीवादी र नश्लवादी चरित्रको भुठको पर्दाफास भै सतहमा पोखिन थाल्छ तब नुच्छेमान आफूले केही नगरे पनि आफ्नो छोराको हर्कतका कारण ऊ पनि पश्चातापमा जल्न पुगेको छ । साथै उसका छोरा, वीरबहादुर र रामरिजनहरूलाई पनि आफ्नो अमानवीय कर्मप्रति पश्चाताप लाग्दछ । यही अमानवीयताभित्रको मानवता प्रदर्शन गर्न नुच्छेमान आफ्नो नेतृत्वमा आफ्ना छोरासहित उसका साथीहरूलाई लिएर पिताम्बरसँग क्षमा माग्ने पक्षमा पुग्छन् । पिताम्बरकी आमासँग सामूहिक याचना गर्दछन् :

महाकाव्यको प्रस्तुतीगत प्रयोगशीलता :

महाकाव्य हुनका लागि विषयवस्तु जतिसुकै उत्कृष्ट चरित्र, कूलिन वा धीरोदात्त साथै विशाल परिवेश भएर मात्र हुने होइन । त्यसको प्रस्तुति शैली महाकाव्यको जीवन्त प्राण हो । प्रस्तुती लेखकीय निजी पहिचान हो । यसै परिप्रेक्ष्यबाट आमाको आँगनलाई हेर्दा महाकाव्य फाँटमा महाकाव्यकार पहाडीले नवीन प्रयोग गरेका छन् । पूर्वीय साहित्यमा बढी र पश्चात्य साहित्यमा पनि प्रयोग हुने एउटा महत्वपूर्ण पाटो मङ्गलाचरण ईश्वर

वीरता, दैविक स्तुति वा वन्दनाबाट गरिएको छैन । पहाडीले आमाप्रतिको सम्बोधनलाई मङ्गलाचरणबाट गरेका छन् जसमा आमा प्रतीकात्मक रूपमा देशलाई नै चित्रण गरेको ठम्याउन सकिन्छ ।

आशीर्वाद सुवास थाप्छु शिरमा आमा नबोले पनि
लाखौं शब्द खन्याउँछु हितकुरा ओठै नखोले पनि
तिम्रो सामु हुँदा अनन्त क्षणमा ओर्ले समाधीतक
आमा सागर प्यारकी मधुसुधा बन्दे महासाधक

त्यस्तै महाकाव्यमा नवीन प्रयोग गरिएको अर्को पाटो भनेको गद्य कविताको प्रयोग हो । कताकति रूपमा पद्यको प्रयोग पनि भएको छ । ती प्रयोग भएका पद्यमा कतै मन्दाक्रान्त छन्दसरी प्रयोग भएको छ :

“छैनन् केही छलकपटका दैन्य दुस्भाव बोली
छैनन् काही अघट घटना शान्ति सद्भाव खोली
देख्दा देख्दै दुःख विभवले घेर्छ कि भो अनिष्ट
बन्थे सच्चा सुजन तरु भै शिष्ट देशोपकारी
आफै घोटी जीवन तन यो अर्पिने देशमाथि
आभा चल्ने हिम लहरका धर्तीका तापहारी
छाया डुल्ये दिवस रजनी एक भै स्वर्गठानी
यै माटोमा मिल सपुत हो मिल्छ मुक्ति प्रशस्त
यै माटोमा जीवन गतिको मूल भेट्छौ अनन्त ” (पृष्ठ : ७०)

कतै लोकलयका गीतहरू रहेका छन् :

स्नेहतन्तु भत्किए सबै छिनेछन् मर्यादा
अस्मिता सग्लो बचाउनु पथ्यो उभिन्थ्यो प्रतिष्ठा
आफ्नै हुन् दाजु आफ्नै हुन् भाइ सेरिन्थे आँगनमा
त्यो बेला किन दुखेन मुटु छातीमा पड्किदा ?

धर्धरी च्याति एकता बल्यो द्वन्द्वमा जलेर
ज्वालामा आगो तापेकै रे छन् पराया आएर
न बुझ्न सकें न चिन्ह सकें सत्कदै गएछौ
जलेर आफै जलाउदै अरु खरानी भएछौ । (पृष्ठ ९३)

मन्दाक्रान्ता , अनुस्टुप र भ्याउरे छन्दलाई प्रयोग गरिएको छ । भावनाहरू गीतको शैलीमा पनि प्रकट भएका छन् । महाकाव्यमा पिताम्बरको भावनालाई इमेलमार्फत नवीनबन्धुको सामाजिक सञ्जालको भित्तामा

प्रकाशन गरिएको छ । यसरी गद्य काव्य र गीतको प्रयोग गरेर पहाडीले आफ्नो महाकाव्यलाई आम पाठकसँग साक्षात्कार समेत गराएका छन् :

आमा भन्छु आकाशले भाउँछ सधैं शीत
बोल्छ मन उफ्काएर सधैं तिम्रो गीत
बन्द आँखा बन्द दिल बन्द देखें चेत
कति वर्ष सुत्ने होला गुमाएर होस् (सर्ग ३, पृष्ठ १९)

महाकाव्यमा अर्को नौलो प्रयोगको रूपमा महाकाव्यमा प्रयुक्त रसलाई पनि लिन सकिन्छ । रसकै दृष्टिले काव्यलाई नियाल्दा विभत्स र करुण रसको प्रधानता रहेको पाइन्छ । समालोचक महेश पौड्यालको भाषा सापटी लिने हो भनेपनि यस महाकाव्यमा यस रसका लागि प्रमुख मानिने शार्दूल विक्रीडित अर्थात् मालिनी छन्दको चयनभन्दा पृथक कविले मुक्त छन्दको प्रयोग गरेका छन् (पौड्याल: महाकाव्यको भूमिका) :
अलिकति त्राशको सिको

उम्रन्छ कताकति
आफैं भित्र हुकिरहेको
आफैं भित्र निसासिंदै गरेको
विग्रह वितण्डाको चर्किरहने घाऊ
शान्ति यात्राका यी भित्ताहरूमा
कतै सदेनन् त ? चर्किने गरी ??
आफूमै त्राशद आतङ्कले घेरिन्छ (सर्ग ६, पृष्ठ ३२)

करुण रसको प्रयोग गर्दै लेखिएको यस महाकाव्यमा मानवीय चेतको प्रयोगलाई पनि निकै उच्च रूप देखिएको छ :

सोचेर शकुनी यात्राहरू
दिगो बन्दैनन् जितका खुशीहरू
क्षणिक आबेगको आँधिमा
रमाउनुको मजा
चाखेर मातृभूमि रोइरहेको
हाम्रो वर्तमान
नव धनाढ्यहरूका काँध चढ
यस्तै विभत्स रसलाई काव्यकारले निम्नानुसार प्रयोग गरेका छन् :
लोकार्पित देखिरहेछु नृशंस हिंस्रक आकृतिहरू
चोखा र कुमार चिन्तनहरूले

श्रद्धाका महामूर्तिहरूलाई
एकाविहानै
अपशकुनको नरकमा
हररोज अखवारको आँखाहरूबाट
दुत्कार देखिरहँदा
छोपिराखेको बासी सत्यलाई
खुकुरीको धारबाट टेकै हिडेपछि
क्रमशः पर्दाहरू भरिरहे
सर्ग १० (पृष्ठ ७७)

महाकाव्यको परम्परागत व्यवस्थालाई चिर्दै महाकाव्यकारले अर्को नौलो प्रयोगलाई जोड दिएका छन् । महाकाव्यका चरित्रहरूले आम सञ्चारमाध्यम र सामाजिक सञ्जालको व्यापक प्रयोग गरेका छन् । जस्तै : परम्परागत रूपमा पत्रको आदानप्रदान गरेर आफ्ना मनका भावहरू पोखिन्थे भने अहिलेको समयमा काव्यका प्रमुख पात्रले सामाजिक सञ्जालबाट भरपूर सूचना संप्रेषण गर्न सकेको र सूचनाबाट क्रान्ति नै छेड्न सकेको र सम्पूर्ण नेपालीलाई स्वदेश फर्काउन सफल भएको कुरा देखाएको छ । अहिलेको वर्तमान सन्दर्भसँग मिल्ने फेसबुक र म्यासेन्जरको प्रयोगले विश्वलाई एकीकृत गर्न सक्छ भन्ने सन्दर्भ मिलेको देखिन्छ । पिताम्बर सबैलाई एकैपटक देश फर्कन आह्वान गर्दछ ।

पाइलाहरू नरोकेर पुगुं सगरमाथा
गुन्जिरहोस् युगौयुग हाम्रो वीरगाथा (पृष्ठ १८१) ।

त्यस्तै अर्को प्रयोग विश्वभरी छरिएर रहेका नेपालीहरू एकैचोटी स्वदेश फर्किएर देश विकासमा लागेको कुरा दर्शाइएको छ । यो प्रयोगवाद हो । त्यस्तै मानवताले जोडिएका मनहरू राष्ट्रको अभिभारा उठाउन एकैचोटी तयार हुन्छन् भन्ने कुरा पनि दर्शाइएको छ , यो नै प्रयोगवाद हो ।

निस्कर्ष

महाकाव्यको सुरुवात आमाप्रतिको सम्बोधनबाट भएको छ । जसमा आमा प्रतीकात्मक रूपमा देश नै भएको कुरा ठम्याउन गाह्रो पर्दैन । सञ्चारप्रविधिको प्रयोगमा व्यापक जोड दिइएको यस महाकाव्यमा करुण र विभत्स रस पाइन्छ । सञ्चारप्रविधि फेसबुक र सामाजिक सञ्जालकै मार्फत महाकाव्यका प्रमुख पात्र पिताम्बर काव्यकार नवीनबन्धुसँग आफ्ना मनका भावहरू प्रकट गर्न सकेको देखाइएको छ भने सामाजिक सञ्जालकै माध्यमबाट विश्वका कुनै पनि कुनामा बसेका नेपालीलाई स्वदेश फर्काउन सफल भएको कुरा दर्शाइएको छ । मानवीय स्वभाव, उनले गरेका मातृभूमिप्रतिको अगाध स्नेह, गणतन्त्रपछिको सामाजिक परिवेशलाई महाकाव्यिक स्वरूपमा प्रकट गरिएको छ । गणतान्त्रिक संघर्षका क्रममा भएका जातीय सोच, अमानवीय प्रवृत्तिलाई विषयवस्तु बनाएर महाकाव्यमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस महाकाव्यमा मान्छेमा मानवता हुनुपर्दछ । निश्चार्थ भएर मानवले देश अर्थात आमाको सेवा गर्नुपर्दछ । अमानवीयता, अन्याय, हिंसा जस्ता दुष्कार्यबाट मुक्त हुनुपर्दछ भन्ने प्रयोगशीलतालाई देखाउन खोजिएको छ । अहिलेको आधुनिक प्रविधिको भरपूर उपयोग गर्दै विदेशिन बाध्य आम

नेपाली युवालाई स्वदेश फर्काउन सामाजिक सञ्जालको प्रयोग महत्वपूर्ण रहेको कुरालाई पनि काव्यमा मिहिन ढंगले प्रस्तुत गरिएको छ । वीचवीचमा आधुनिक जमानाको सञ्चार प्रविधिको साक्षात्कार भरपुर उपयोग गर्दै विश्वमा रहेका नेपालीलाई घर फर्काउन सफल भएको देखिएको छ । काव्यकारमा देखिएको प्रविधिप्रतिको चतुःपक्षी हो भन्न पनि सकिन्छ । जेहोस काव्यकारले परम्परागत रूपमा काव्यमा धिरोदात्त नायकलाई उभ्याउने प्रचलनलाई पछि पार्दै सामान्य र सरल चरित्रलाई काव्यको नायकको रूपमा प्रस्तुत गरेका छन् । यसले पनि महाकाव्यकार एक प्रयोगशील काव्यकारका रूपमा प्रस्तुत भएको देखिन्छ ।

नेपाली समाजले जातीयता र वर्गीयताका नाममा भोगेका जल्दाबल्दा घटनाहरूलाई काव्यका रूपमा उनेर नवीन र मौलिक तरिकाले प्रस्तुत गरिएको छ । महाकाव्यमा मानवता र प्रेमलाई देखाउन काव्यकारले पात्रहरू पश्चातापको भुमरीमा परेको देखाइएको छ । प्रमुख पात्र पिताम्बरले काव्यकार नवीनबन्धुसँग आफ्ना मनका भावहरू प्रकट गर्न सकेको देखाइएको छ, भने सामाजिक सञ्जालकै माध्यमबाट विश्वका कुनै पनि कुनामा बसेका नेपालीलाई स्वदेश फर्काउन सफल भएको कुरा दर्शाइएको छ । भट्ट हेर्दा भाषामा दुरुहता र क्लिष्टता भल्किए पनि आद्योपान्त महाकाव्य सहजै संप्रेषणीय रसस्वादन गर्न सकिन्छ । महाकाव्य लेखन छन्दोबद्ध नै हुनैपर्छ भन्ने मान्यतालाई चिदै महाकाव्यकार पहाडीले महाकाव्यमा नवीन शैली, विषय र सोचको घुलन गरिदिएका छन् । आफ्नो मातृभूमिप्रतिको मायालाई जागृत गराइ विभिन्न देशमा छरिएर रहेका नेपालीलाई स्वदेशको विकासमा लाग्न प्रेरणा दिन कृति अत्यन्त सबल देखिएको छ । समाजमा असल आदर्श व्यक्तित्वको खाँचो महसुस गरिएको, गराइएको छ । राष्ट्रप्रतिको सशक्त ममतालाई जगाउने कार्यमा कृति सफल भएको छ । समाजका युद्ध, द्वन्द्व, आपसी कलहका कारण तिनले आफैँलाई हानी हुन्छ भन्ने सत्यको सजीव उद्घाटन छ । अमानवीयता, अन्याय, हिंसाजस्ता दुष्कार्यबाट मुक्त हुनुपर्दछ भन्ने सम्पूर्णतलाई अटाउन आमाको आँगन नै उपयुक्त हुन्छ त्यो यसै आमाको आँगनमा प्रस्तुत भएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- उपाध्याय, केशवप्रसाद, (२०६७), पूर्वीय साहित्य सिद्धान्त, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन
- गौतम, तुलसीप्रसाद, नरसिंह अवतार महाकाव्यमा प्रयोगशीलता (2022): Tribhuvan University Journal 37 (2), 156-178.
- ढकाल, भागवत (२०७३), प्रयोगशील महाकाव्य श्वेतपत्र, काठमाडौँ : सगरमाथा वाङमय, साहित्यिक त्रैमासिक ।
- ढुङ्गेल, भोजराज र दाहाल दुर्गाप्रसाद, (२०७४), साहित्यशास्त्र र नेपाली समालोचना, काठमाडौँ: एम.के. पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- पहाडी, नवीनबन्धु, (२०७४) आमाको आँगन' महाकाव्य, काठमाडौँ : ऐश्वर्य प्रकाशन प्रा.लि. ।
- बन्धु, चुडामणि (सं), (२०६७) नेपाली वृहत् शब्दकोश सं कठमाडौँ : नेप्रप्र ।
- भण्डारी, पारसमणि (२०६७), नेपाली कविता काव्य, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- शर्मा मोहन राज र लुइँटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०६९), पूर्वीय र पश्चात्य साहित्य सिद्धान्त, काठमाडौँ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- ज्ञवाली र अन्य (२०६७), नेपाली कविता (काव्य, काठमाडौँ : भुँडी पुराण प्रकाशन, बागबजार ।